

اوضاع علمی و آموزشی آذربایجان
در عصر ایلخانی

نویسنده

دکتر پرویز علی اصل

عصر هفتادمی دانشگاه آزاد اسلامی ارومیه

www.ketab.ir

سرشناسه	: علی اصل، پرویز، ۱۳۵۹-
عنوان و نام پدیدآور	: اوضاع علمی و آموزشی آذربایجان در عصر ایلخانی / پرویز علی اصل.
مشفصات نشر	: اورمیه : شرکت تعاونی دنیای کتاب واژه اورمیه، ۱۳۹۲.
مشفصات ظاهری	: ۱۸۸ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۵۵۱۸-۲۵-۲
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
موضوع	: دانش و دانش‌اندوزی- ایران- آذربایجان- تاریخ
موضوع	: ایران- تاریخ- ایلخانان، ۶۵۱-۷۵۶ق.
موضوع	: آذربایجان- تاریخ
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۲ آ۷۴/ی ۷۷۳ AZ
رده بندی دیویی	: ۰۰۱/۲۰۹۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۲۰۲۰۱۸

عنوان: اوضاع علمی و آموزشی آذربایجان در عصر ایلخانی

نویسنده: پرویز علی اصل

ناشر: شرکت تعاونی دنیای کتاب واژه اورمیه

شمارگان: ۱۰۰۰

نوبت چاپ: اول

سال انتشار: ۱۳۹۲

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۵۱۸-۲۵-۲

قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

ناشر: دنیای کتاب واژه اورمیه- خیابان دانش ۲- ساختمان تایماز- ط ۱- واحد ۶

۰۹۱۴۳۴۹۵۵۲۷-۰۴۴۱۲۲۵۴۴۱۳

فهرست مطالب

۹	پیش گفتار .....
۱۱	مقدمه .....
۱۲	معرفی منابع و نقد گزیده آن ها .....
۲۱	فصل اول .....
۲۱	جغرافیای تاریخی آذربایجان .....
۲۵	مراغه: .....
۲۷	تبریز: .....
۳۱	فصل دوم .....
۳۱	حمله ی مغولان و فتح آن .....
۳۶	برپایی دولت ایلخانی .....
۳۷	هولاکو .....
۳۸	اباقاخان (۶۶۳-۶۸۰ ق) .....
۳۹	تکودار (۶۸۰-۶۸۳ ق) .....
۴۰	ارغون (۶۸۳-۶۹۰ ق) .....
۴۰	گیخاتو (۶۹۱-۶۹۵ ق) .....
۴۱	بایدو (حک: ۶۹۴ ق) .....
۴۲	غازان خان (۶۹۵-۷۰۳ ق) .....
۴۴	اولجایتو (۷۰۳-۷۱۶ ق) .....
۴۵	ابوسعید (۷۱۶-۷۳۶ ق) .....
۴۹	فصل سوم .....
۴۹	بخش اول: توجه مغولان به علم دانش .....
۴۹	بخش دوم: پیشروان فرهنگ و تمدن اسلامی در عصر ایلخانی .....
۴۹	بخش اول .....
۵۱	مغولان و علم و دانش .....

۶۰.....	بخش دوم.....
۶۰.....	پیشروان فرهنگ و تمدن اسلامی در عصر ایلخانی.....
۶۱.....	خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق).....
۷۰.....	خاندان رشیدی.....
۷۹.....	فصل چهارم.....
۷۹.....	بخش اول : مجتمع‌های علمی و آموزشی.....
۷۹.....	بخش دوم : مدارس و مکتب‌خانه‌ها.....
۷۹.....	بخش اول.....
۸۱.....	مجموعه‌ی علمی و آموزشی.....
۸۲.....	رصدخانه‌ی رصدخانه.....
۸۳.....	اهداف تأسیس رصدخانه.....
۸۵.....	تاریخ بنای رصدخانه و جای آن.....
۸۵.....	معماری بنا.....
۸۷.....	کتابخانه‌ی رصدخانه.....
۹۰.....	کوی علماء، مدرسه و قبه‌ی رصدخانه.....
۹۰.....	ابزار و آلات رصدخانه.....
۹۳.....	هزینه‌های ساخت رصدخانه.....
۹۳.....	بودجه‌ی رصدخانه.....
۹۵.....	ریاست رصدخانه.....
۹۵.....	دانشمندان رصدخانه.....
۱۰۵.....	مهمترین دستاورد رصدخانه‌ی مراغه (زیچ ایلخانی).....
۱۰۷.....	تداوم کارکرد رصدخانه.....
۱۰۹.....	تأثیر رصدخانه‌ی مراغه بر رصدخانه‌های دیگر.....
۱۱۰.....	ربع رشیدی.....
۱۱۴.....	اهداف تأسیس.....

۱۱۵.....	ریاست ربع رشیدی
۱۱۵.....	بودجه‌ی ربع رشیدی
۱۱۶.....	بیت‌التعلیم
۱۱۷.....	مدرسه
۱۱۸.....	دارالشفاء
۱۱۹.....	بیت‌الادویه (داروخانه)
۱۲۰.....	خانقاه
۱۲۱.....	بیت‌الکتب (کتابخانه)
۱۲۳.....	سرانجام ربع رشیدی
۱۲۵.....	شنب غازان
۱۲۵.....	وجه تسمیه‌ی شنب غازان
۱۲۶.....	هدف از تأسیس شنب غازان
۱۲۸.....	تاریخ تأسیس بنا
۱۲۸.....	کیفیت بنای شنب غازان
۱۳۰.....	موقوفات شنب غازان و مدیریت آن
۱۳۰.....	وقف نامه‌ی غازانی
۱۳۳.....	فعالیت‌های آموزشی شنب غازان
۱۳۴.....	سرانجام شنب غازان
۱۳۶.....	بخش دوم
۱۳۶.....	مدارس
۱۳۶.....	مدرسه‌ی عزیه یا مدرسه‌ی قاضی
۱۳۸.....	مدرسه‌ی اتابکیه
۱۳۸.....	مدرسه‌ی صدریه‌ی مراغه
۱۳۹.....	مدرسه‌ی صدریه‌ی تبریز
۱۳۹.....	مدرسه‌ی خالديه

۱۴۰	مدرسه‌ی سراه
۱۴۰	مدرسه‌ی رشیدیّه
۱۴۰	مدرسه‌ی تاج‌الدین علی‌شاه
۱۴۱	مدرسه‌ی غیاثیه
۱۴۱	مکتب‌خانه‌ها
۱۴۱	مکتب‌خانه‌ی فخرالدین
۱۴۲	مکتب‌خانه‌ی عزالدین
۱۴۲	مکتب‌خانه‌ی عمادالدین
۱۴۳	فصل پنجم
۱۴۳	وضع علم در دوره ایلخانی
۱۴۳	وضع علوم در دوره مغول
۱۴۶	نجوم
۱۵۱	ریاضی
۱۵۳	پزشکی
۱۵۶	علوم شرعی
۱۵۹	تصوف
۱۶۲	علوم عقلی
۱۶۴	کلام
۱۶۵	ادبیات
۱۶۹	تاریخ‌نگاری
۱۷۵	نتیجه‌گیری
۱۷۸	منابع و مآخذ

پیش گفتار

حمله‌ی مغولان به سرزمین‌های اسلامی در سال ۶۱۲ ه.ق، حمله‌ی قومی دور از تمدن بر قومی صاحب فرهنگ و تمدن درخشان بود. این حمله که چند دهه به طول انجامید، بی‌گمان فرهنگ و تمدن سرزمین‌های شرقی جهان اسلام را متزلزل ساخت، به طوری که اگر این وضع مدت بیشتری دوام می‌آورد، نتیجه‌ای جز اضمحلال نداشت، اما چون شرایط دگرگون شد و وضع مساعدتر از قبل گردید، این نتیجه‌ی وحشتناک حاصل نشد. ریشه‌های این شرایط جدید را باید در تشکیل حکومت ایلخانی (۶۵۴ ه.ق)، زنج تکر ایرانی و تسلط یافتن آن، بر قوم مهاجم جستجو کرد. ایلخانان که از سال‌های ۶۵۴ تا ۷۳۶ ه.ق بر قلمرو وسیعی از سرزمین‌های شرقی جهان اسلام فرمانروایی می‌کردند، آذربایجان را برای مدتی (۶۵۶-۷۰۳ ق) به عنوان مرکز قدرت خود انتخاب کردند. از آنجا که در مقایسه با دیگر مناطق ایران از وضعیت مناسب‌تری برخوردار بود. این منطقه را این بار به همت صاحب منصبان دانشور و فرهیخته‌ی ایرانی به پناهگاهی برای جذب دانش و دانش‌آوران عالمان سایر ملل و مناطق تبدیل شد. صاحب منصبان مذکور در هدایت و توجیه‌ی خاندان مغول به آداب و رسوم و بطور کلی شئون زندگی ایرانی به فرهنگ و تمدن اسلامی خدمت بزرگی کردند. نتیجه‌ی این موضوع، خوشبین شدن حاکمان جدید به نظام اجتماعی و فرهنگی ایران بود. نقش این خوشبینی و مساعدت مترتب بر آن در بازسازی و احیای تمدن و دانش نیز غیر قابل انکار است. همراه با این نگرش مثبت به علم از سلسله حاکمان (به هر انگیزه و هدفی) و البته از نظر اهمیت، بسی برتر از آن، نقش بارز و برتر دانشمندان و سیاستمداران ایرانی بوده که از راه‌های گوناگون و با به کار گرفتن تمام توان خود، خطر اضمحلال را از سر جامعه‌ی ایران دور ساختند و در مواردی باعث شکوفایی نیز شدند. آنان توانستند بزرگترین و وسیع‌ترین مراکز علمی ایرانی- اسلامی را در خطه‌ی آذربایجان بر پا کنند، تا آنجا که نظامیه‌های خواجه نظام‌الملک قابل مقایسه با آنها نبود. رصدخانه‌ی مراغه، ربع رشیدی و شنب غازان در شمار این مراکز هستند.

در این مراکز علمی و با حمایت‌های صاحب منصبان بود که دانش‌هایی چون نجوم، ریاضی، تاریخ‌نگاری و تا حدی پزشکی و حتی فقه و کلام شیعه به شکوفایی خاصی رسیدند.

پژوهشی که نگارنده برای تبیین وضعیت علمی و آموزشی آذربایجان دوره ایلخانی انجام داده، شامل مقدمه، پنج فصل و نتیجه است. در فصل اول به جغرافیای تاریخی آذربایجان و دو شهر مهم این خطه (مراغه و تبریز) که در این دوره به پایتختی برگزیده شدند، بطور مختصر پرداخته شده است. در فصل دوم حمله ی مغولان به سرزمین‌های شرقی جهان اسلام و عواقب آن به اجمال و نیز چگونگی تأسیس دولت ایلخانی و پیامدهای آن مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل سوم توجه و اقبال مغولان به علم و دانش و همچنین نقش سیاستمداران دانشمند ایرانی در این باره مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل چهارم از مراکز علمی و آموزشی، مجتمع‌های آموزشی، مدارس و مکتب‌خانه‌ها و دستاوردهای آن‌ها به تفصیل سخن رفته است.

شایان ذکر است که در این فصل از ذکر خانقاه‌هایی که منابع تاریخی، گزارشی از فعالیت‌های آموزشی آنها ارائه نکرده‌اند و فقط به ذکر نام آنها پرداخته‌اند، خودداری شده است و فقط به ذکر خانقاه ربیع رشیدی و شنب‌الزبان که فعالیت آموزشی در آنها جریان داشته، پرداخته شده است.

فصل پنجم نیز مشتمل است بر شرحی درباره‌ی سیر علو و سفلو در این دوره و علل انحطاط یا شکوفایی آن‌ها و همچنین معرفی شخصیت‌های برجسته‌ی علمی و تألیفات آن‌ها.

در آخر شایان ذکر است، نویسنده نه خود را قلم به دستی توانا بداند و نه نوشته خود را عاری از هر عیب و نقصی؛ بلکه همه این تلاشها را آغازی برای ورود به عرصه پژوهش و تحقیق می‌داند که امیدوار است با راهنمایی‌ها و تشویق‌های محققان، راهگشای فعالیت‌های بیشتر و مفیدتر در آینده باشد.

توجه به علم و دانش در طول تاریخ ذهن بشر را به شکلی به خود معطوف کرده است. انسان همیشه در پی آن بوده تا از تجارب علمی دیگران بهره برد و در حد امکان تجربه‌هایی را هم به آنها بیافزاید. ادامه‌ی این تلاش از یک سو موجب پیشرفت‌هایی در علم شده و میراثی عظیم را بوجود آورده و از سوی دیگر زمینه‌ی پیدایش تاریخ علم را فراهم کرده است. با مطالعه‌ی تاریخ معلوم می‌شود که بخش مهمی از زندگی انسان در راستای تسبب علم و تکامل بخشیدن به آن و انتقال آن به نسل‌های بعدی صرف شده است. به همین دلیل پرداختن به این امر در مطالعات و تحقیقات تاریخی از اهمیت بیشتری برخوردار است. تاریخ ایران از این نظر یکی از بهترین نمونه‌هاست. زیرا ساکنان ایران در رشته‌های مختلف دانش‌های بشری از سر آمدان روزگار بوده‌اند و این ارزش و اعتبار تا به حدی است که بحث پیرامون تحولات تاریخی ایران بدون عنایت به دستاوردهای علمی و دانش آن بخشی ناقص خواهد بود. در این نوشته نیز تلاش بر این بوده که وضع علمی و آموزشی آذربایجان در یکی از مقاطع حساس تاریخی، یعنی در فاصله‌ی ورود مغول تا انحطاط این سلسله، مورد بررسی قرار گیرد. سؤالاتی که نگارنده در پی پاسخگویی به آن‌ها بود به شرح زیر می‌رسد:

۱- آیا رونق علمی آذربایجان در دوره‌ی ایلخانی به رهون توجه حاکمان مغولی

بود یا صاحب منصبان ایرانی دربار ایلخانی؟

۲- مراکز و سازمان‌های علمی و آموزشی آذربایجان پس از کدامند؟

۳- چه عواملی باعث جذب دانشمندان سرزمین‌های اسلامی و ایرانی به این

منطقه شد؟

۴- کدام رشته‌های علمی در این دوره بیشتر مورد توجه قرار گرفتند؟

معرفی منابع و نقد گزیده آن ها

دوره‌ی مغول به جهت رونق تاریخ نویسی در ایران قابل توجه است. در این زمان کتاب‌های تاریخی متعددی نوشته شده‌اند که بسیاری از نویسندگان آن‌ها، خود بطور مستقیم یا غیر مستقیم جزء شاهدان عینی حوادث و تحولات بوده‌اند. گستردگی نسبی منابع تاریخی این دوره همچنانکه اطلاعات بیشتری را فراروی پژوهشگران می‌گذارد، از جهاتی نیز کار را مشکل‌تر می‌کند. تنوع و پراکندگی اخبار، اختلافات موجود در ضبط جزئیات و رویادها و نیز دیدگاه‌ها و رویکرد مولفان و مورخان از جمله‌ی این مشکلات است. این خوب جدایی از تأثیراتی است که حکمرانان مغول بر تاریخ‌نگاری این دوره داشته‌اند و موجب شده تا سخن درباره‌ی آنها به اغراق و جانبداری کشیده شود و گاه به سکوت منابع درباره‌ی آن‌ها بنابرین برای شناخت زوایای تاریخی این عصر نیازمند به منابع دانستنی‌هایی بسط و بسط آنچه در این تواریخ وجود دارد هستیم. به همین خاطر در تحقیق اوضاع علمی و روش‌های آذربایجان منابع و مدارک متنوع دیگر مورد استفاده قرار گرفته است.

منابع تاریخی نوشته شده در باره از قلمرو مغولان، سفرنامه‌ها، متون ادبی، زندگی‌نامه‌ها، مکاتبات و اسناد تاریخی و بالاخره پژوهش‌های جدید از جمله‌ی این منابع هستند. مهمترین نمونه‌های این منابع عبارتند از:

الف: اسناد تاریخی

اسناد رسمی و مکاتبات مربوط به ایلخانان را جزء مهمترین منابع تاریخی دانست. اهمیت، صحت و گویای آن‌ها، بر هیچ محقق پویش نیست جزئیات و آمار و ارقام دقیق آن‌ها نیز در جایی دیگر یافت نمی‌شود. وقف‌نامه‌ی ربع شاهی و مکاتبات رشیدی مشحون از اطلاعات دست اول اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جامعه‌ی آن روزگار هستند.